אלכסון
מחשבות מתחילות כאן

אָנֹכִי תוֹלַעַת

אדמיאל קוסמן

התולעת כ"קורונה" של העולם העתיק – מסע תולעים: ממשורר תהלים עד לרדיוהד

> איזה יצור כלאיים הוא האדם! איזה חידוש, איזה מפלץ, איזה כָּאוֹס, איזו סתירה, איזה פלא! שופט כל הדברים, תולעת חסרת ישע; שומר פיקדון האמת, ביב של אי–ודאוּת וטעות; פאר היקום ופסולתו
>
> (בלז פסקל, הגיגים; מובא אצל בן-נתן, עמ' 19).

א.

עם התפרצות הקורונה, ובמיוחד לאורך התקופה הממושכת למדי של התפשטותה, חשו רבים שיחד עמה מועבר גם מסר כלשהו אלינו – בין אם ננסח זאת כפנייה של האֵל לאדם או כפנייה של גאיה, אמא-אדמה; כך או כך, התחושה שמלווה רבים, בין אם היא מצביעה על משהו ממשי או דמיוני, היא שטמון מסר כלשהו בהתפרצות של האסון אלינו מן הממד ה"ממשי", המשבית את האדם וכולאו בסוּגַר.

אחד האלמנטים הבולטים לעין בתגובות הללו כלפי הקורונה, הוא ההשתאות על העובדה, שהאדם שליבו גבה, לאחר שצבר כוח בלתי-נתפש במאות השנים האחרונות, עד כדי איום על אפשרות קיומו בעתיד על פני הכדור שעליו הוא חי, מוצא עצמו מוכרע לא על ידי דינוזאורים מפלצתיים-בגודלם, אלא על ידי יצור כה-זעיר (שכתר בראשו!), עד שהעין הבלתי-מזוינת אינה יכולה לראותו.

ב.

השאלה המעניינת שיכול אולי לשאול ההיסטוריון של המחשבה האנושית עתה היא, כיצד היה פוגש העולם העתיק את הקורונה שלפנינו. ובכן, דבר שאין צורך לאומרו הוא, שלפני המצאת המיקרוסקופ ושכלולו לא היה לקדמונים מושג כלשהו על עולם הנגיפים; ובכל זאת, כמדומני שאם נרצה נוכל למצוא לכך מקבילה בעולם הקדום: נוכל לשער שהקדמונים השתאו באותה מידה כשפגשו, בעולמם-שלהם, את המתח הזה, בין עוצמת האדם מן הצד האחד, ומנגד את אוזלת-ידו המתגלה כאשר הוא ניצב חסר-אונים בפני יצורים זעירים ה"אוכלים" אותו; ואולם, באותם ימים היצור הזעיר שייצג זאת עבורם לא היה נגיף אלא **התולעת**.

דוגמא יפה, אחת מרבות לכך, נמצא ב"שיר הקינה" האירוני על מלך בבל היהיר בישעיהו (יד, ג-כג); שָׁם אֶל האיש הרואה עצמו כעליון ושמקומו ה"טבעי" הוא כביכול ב"שמים" – המלך שעד עתה היה "נֹגֵשׂ" אחרים (שם, ד), ועליו אף נאמר שליבו גבה עד שהיה

> "מַכֶּה עַמִּים בְּעֶבְרָה [=בכעסו], מַכַּת בִּלְתִּי סָרָה [=מכה שאיננה סרה, מכה שנותרת לאורך זמן], רֹדֶה בָאַף [=בכעסו] גּוֹיִם [=עמים], מֻרְדָּף [=רודף אחרים] בְּלִי חָשָׂךְ [=ללא הגבלה, עקב כוחו העצום]" (שם, ו).

אליו מופנית הנבואה, הַחוזה את נפילתו אל המוות, לשאול תחתיות; ובמותו, כך נאמר שם, במקום מיטה מלכותית:

> תַּחְתֶּיךָ יֻצַּע רִמָּה, וּמְכַסֶּיךָ תּוֹלֵעָה [=המצע שעל מיטתך עשוי יהיה מתולעים שיאכלוך, ואף יכסו במספרם הרב את בשרך] , (שם, יא).

התולעת נתפשה איפוא בעולם הקדום, כמו הקורונה עתה, כיצור זעיר הגובר על האדם האפוף יוהרה, ומסיר ממנו את גאוותו (ובהקשר מעט אחר: פנינה גלפז-פלר, **בספרה** [https://www.magnespress.co.il/book/Jonah-Journey_to_Freedom-2386] ״יונה: מסע אל החופש״ אף מעירה כה-יפה, שכאשר האל זימן האל ליונה רוח גדולה ודג גדול, **אלו**

הגדולים – בניגוד לתולעת הקטנה המכלה את הקיקיון – "[...] לא הצליחו להביא לשינוי מהותי אצל יונה").

ולא רק במותו של האיש היהיר גוברת עליו התולעת. במקורות רבים בעולם היווני-רומי ובמקורותינו מוצגים תיאורים של הפחד מפני התולעת, הגוברת על גס-הרוח בעודו בחייו ו"אוכלת אותו מבפנים".

כך מנבא ישעיהו (סו, כד), את העתיד להתרחש בגופם של אויבי האל אשר יוסיפו לנהל טקסי פולחן לעבודה זרה:

> וְיָצְאוּ [=אלו שישתתפו כראוי בטקסי ראש חודש ושבת שבמקדש] וְרָאוּ [=ויראו, ביציאתם מהמקדש, יצפון] בְּפִגְרֵי הָאֲנָשִׁים הַפֹּשְׁעִים בִּי [=אלו העובדים עבודה זרה ואוכלים בשר בעלי חיים טמאים, שתוארו לפני כן בפסוק יז] כִּי תוֹלַעְתָּם לֹא תָמוּת [=שפגריהם יֵאכלו עד אין קץ על ידי תולעים] וְאִשָּׁם לֹא תִכְבֶּה [=אש שריפת הפגרים לא תדעך לעולם] וְהָיוּ דֵרָאוֹן לְכָל בָּשָׂר [=הפגרים הנרקבים יסריחו ויהיו לזרא, לגועל נפש, ולכן ישתדלו שאר האנשים להתרחק ממראה דוחה זה].

תיאור דומה של עונשי התועים בדרכם, נמצא בספר זכריה (יד, יב) בחזון אחרית הימים לאויבי ציון, ושם לפי תיאור הנביא הרקב יישלח משמים ויפגע בהם בעודם ניצבים על עומדם:

> וְזֹאת תִּהְיֶה הַמַּגֵּפָה אֲשֶׁר יִגֹּף ה' אֶת כָּל הָעַמִּים אֲשֶׁר צָבְאוּ עַל יְרוּשָׁלָםִ הָמֵק בְּשָׂרוֹ [=בשרו של חייל האויב יירקב, מן הסתם על ידי תולעים שיאכלוהו מבפנים] וְהוּא עֹמֵד עַל רַגְלָיו [=בעוד הוא, חייל האויב, ניצב על רגליו; כלומר הרקב שמטילים בו התולעים יתפשט במהירות הבזק, מבלי שיספיק אפילו לשבת או להשתרע] וְעֵינָיו תִּמַּקְנָה בְחֹרֵיהֶן [=עיניו ירקבו בתוך ארובות העיניים] וּלְשׁוֹנוֹ תִּמַּק [=של כל חייל תרקב] בְּפִיהֶם [בפי חיילי האויב; בקשר לכך כדאי להעיר שבבבל העתיקה הניחו שכאבי שיניים נובעים מתולעת הגורמת לכך].

דוגמא ספרותית בולטת במיוחד לכך נמצא בספר מקבים (ב, ח-ט), שם מתאר המחבר (כאן בתרגום דניאל שוורץ, בהוצאת יד בן צבי) את סופו של אנטיוכוס היהיר, באומרו כי במהלך חייו הוא:

> [...] סבר [=כי] בהעמדת פניו כְּעַל-אֱנוֹשִׁי [=כאילו בכוחו, כיצור אלוהי כביכול] לפקֵד על גלֵי הים, וחשב [=שבכוחו] לשקול בכפות המאזניים את פסגות ההרים [=כביכול הרי הוא אלוהים, שיכול לשים בכפות המאזניים שלו את משקל פסגות ההרים. ברם עתה, ברוב בושתו], חזר [=אנטיוכוס] לפְנֵי הארץ [=לשהות על פני האדמה, כשהוא חולה; המחבר מספר על כך בנימה

> אירונית] ונישא במיטה, ובכך הצביע [=מצבו האומלל עתה] לעינֵי כל על כוחו הגלוי של האלוהים [=שהענישו על יהירותו], כך שמעֵיני הנָבָל בצבצו תולעים [=שאכלוהו מבפנים], ובעודו חי התפרק בשרו במכאובים...ובגלל סרחונו [=שהופץ למרחקים] סבל כל הצבא מריקבונו" .

מעניין לציין בקשר לכך, שהפסיכולוגיה המודרנית מכירה סימפטום שנראה כ"גלגול" עכשווי של מוטיב זה. הפסיכיאטר האמריקני אריק מרקוס, מדווח על מקרה שבו אדם בן 75 חש שתולעים רוחשות בתוך גופו, אף שהבדיקות הרפואיות שללו זאת לחלוטין. המטופל טען שהוא משוכנע שתולעים מתרוצצות בגופו והוא חש נפוח עקב כך, והיה אף בטוח שהוא מדיף למרחקים ריח רע, ובשל כך הוא דוחה כול מי שמצוי בסביבתו. אדם זה טען שהוא עצמו אף מריח את התולעים הללו שרוחשות בגופו. מהמדווח שם בקצרה על ידי מרקוס אף נראה שאין מקרה זה כה נדיר כפי שאפשר היה לחשוב. וככל מקום, בדיווחו על ניתוח המקרה והטיפול בו, **מציין** [https://www.routledge.com/Psychosis-and-Near-Psychosis-Ego-Function-Symbol-Structure-Treatment/Marcus/p/book/9781138925991] מרקוס, שלדעתו המטופל סבל מרגשי אשם קשים (הנוגעים לקשר שלו עם בנו, שבו לא רצה בעת שאימו הרתה אותו – אך במפתיע בגילו המתקדם דווקא בן זה הוא שהתמסר כל-כולו לטיפול בו), ורגשות אלו הם ש"אכלו אותו מבפנים" – ונתפשו בדמיונו כתולעים הרוחשות בתוך גופו.

נחתום עתה הצגה קצרה זו של "חרדת התולעים החודרות-פנימה" של העולם העתיק במקורותינו בתיאור ספרותי מזוויע-למדי של המספר האגדתי בתלמוד הבבלי (סוטה לא ע"א), המתאמץ להציג באופן זה את תוצאת המגפה שבה נגף האל את המרגלים מוציאי דיבת הארץ (במדבר יד, לז: "וַיָּמֻתוּ הָאֲנָשִׁים מוֹצִאֵי דִבַּת הָאָרֶץ רָעָה בַּמַּגֵּפָה לִפְנֵי ה'"), שלפי הבנתו גם שם הייתה זאת "מגפת תולעים", שאכלום כשהם שוהים בתוך גופם:

> מלמד שנשתרבב לשונם ונפל על טיבורם, והיו תולעים יוצאות מלשונם ונכנסות בטיבורם, ומטיבורם [=יוצאות] ונכנסות בלשונם.

מסר זה, שעובר אפוא כחוט השני במקורות היהודיים של המקרא (ומתגבר במיוחד בספריו המאוחרים), בימי בית שני ואחר כך בספרות חז"ל, בנוגע לסמל התולעת הזעירה והחלשה, שעל אף היותה כה רפה עד כי ניתן לרומסה בנקל – ובכל זאת היא כה-מאיימת על כל מי שגאוותו המנופחת הופכת אותו בעיני המקורות הללו לחוטא במצח נחושה – ולילדותי בשאיפות האומניפוטנטיות הדלוזיוניות שלו, שכן הוא מסרב להביט אל נקודת האופק של הסופיות, של המוות, בעיניים בוגרות – מסר זה מתמצה כולו בביטוי אחד קצר וקולע של **דברי בן סירא** [https://www.bialik-publishing.co.il/index.php?

dir=site&page=catalog&op=item&cs=1156] ז, יז, עמ' מד: "מְאֹד מְאֹד הֱשְׁפַּל גַּאֲוָה, כִּי תִּקְוַת אֱנוֹשׁ לְרִמָּה". האימה ההולכת וגוברת במרוצת הזמן מפני התולעת, גם מעבירה אותה אל מדורי הגיהינום הקשים ביותר, שם, טוען **מדרש מאוחר** [ )7%91%D7%A6%D7%99_%D7%9E%D7%93%D7%A8%D7%A9%D7%99%D7%9D)] : "בני אדם יושבים חיים ותולעים אוכלים אותם".

ואין להתפלא אם כן גם על כך, שכשהאנתרופולוגית הבריטית, מרי דגלס, **בבואה לדון** [https://resling.co.il/product/%D7%98%D7%95%D7%94%D7%A8-%D7%95%D7%A1%D7%9B%D7%A0%D7%94-%D7%9E%D7%94%D7%93%D7%95%D7%A8%D7%94-/%D7%9E%D7%97%D7%95%D7%93%D7%A9%D7%AA] באיסור המקראי על אכילת התולעים בספר ויקרא, רואה מיד וללא היסוס את התולעת כמי שאין מקומה בפה הלועס, אלא בשְׁאול (אף שכידוע, תרבויות רבות מעולם לא שמעו על הגבלה זו, ואזרחיהם נהגו לאכול תולעים מאז ומעולם; עבור חלקן התולעת אף נחשבת למעדן ערב במיוחד); ומכל מקום, דגלס כותבת בקצרה, בלא שהיא אף טורחת לנמק זאת, כאילו מדובר כאן בדבר המובן-מאליו, כי "אב הטיפוס של החיות השורצות היא התולעת [...] התולעים מקומן בממלכת הקבר, לצד המוות והתוהו".

בנוסף לכך ראוי עתה גם להעיר בקצרה: לאור ההסברים העדכניים בני-ימינו על האופן בו מתפקדות מטאפורות בשפה, של **לייקוף וג'ונסון** [https://en.wikipedia.org/wiki/Metaphors_We_Live_By] – לאורן נוכל לשאול, מדוע משתמשים המקורות העתיקים הללו (במידה רבה כמו בשפתנו כיום) במטאפורות הלקוחות מהתחום הזואולוגי. התשובה על כך היא כמדומני ברורה לחלוטין: הדימויים מעולם החי מקטינים את מעלת האדם, זה שיש לו נטייה להאדיר ולהאהיל את עצמו אם תנאי החיים מקנים לו כוח; וברור אף עתה, שאם אנו רוצים להדגיש את המקום הירוד ביותר שניתן להשוות אליו את האדם יהיה עלינו לרדת באותו סולם זואולוגי אל תחתיתו (על פי הידוע בעולם העתיק) – אל בעל החיים הנחבא במעבה האפלה, שכשהוא רוחש על האדמה הרי הוא החלש והפגיע ביותר; ובנוסף לכך, הריהו גם איטי עד מאוד; וכך מגיעים אנו אל דימוי התולעת.

ג.

יכולת זו של התולעת לערער "מבפנים" את המצב הקיים, גרמה **לה עצמה** להפוך לעיתים, מצד אחר, לסמל ההשחתה והקלקול. אפשר אולי להבין זאת כך, שבשלב מסוים החל הדמיון האנושי לייחס לשליח המביא אִתו את ההרס גם **כוונה רעה** להזיק, לחבל ולקלקל את המטרה שאליה

נשלח. כך, לשם דוגמא, מציע רבי חיים בן עטר [%D7%97%D7%99%D7%99%D7%9D_%D7%91%D7%9F_%D7%A2%D7%98%D7%A8] (1696-1743), מגדולי חכמי מרוקו, לקרוא את המשמעות הנסתרת של התְלָעַת המן, עליה במסופר בשמות (טז, כ) "וַיָּרֻם תּוֹלָעִים וַיִּבְאַשׁ", באופן הבא, שה**תולעת** מזוהה אצלו עם **רקב** הפרי, ושניהם יחד (הגורם לכך: התולעת – והתוצאה: הרקב) הופכים לסמל של תופעת **הרוע** בעולם בכללותה:

> ואדם כי יחטא ירום תולעים, והוא סוד גדילת תולעים מהפירות ואויר האדמה אחר חטא האדם. והוא אומרו ' וַיָּרֻם תּוֹלָעִים', הטעם הוא לצד וַיִּבְאַשׁ – **שנעשה בו בחי' הרע** [=בחינת הרע, אספקט של הרע] שהניחוהו [=כנאמר שם: 'וַיַּנִּיחוּ אֹתוֹ'] הֶפֶךְ מצות התורה. ולזה כשאמר להם משה הניחו אותו וגו' עד הבקר [="וְאֵת כָּל הָעֹדֵף הַנִּיחוּ לָכֶם לְמִשְׁמֶרֶת עַד הַבֹּקֶר", שם, כג], אמר הכתוב 'וַיַּנִּיחוּ אֹתוֹ עַד הַבֹּקֶר כַּאֲשֶׁר צִוָּה מֹשֶׁה, וְלֹא הִבְאִישׁ וְרִמָּה לֹא הָיְתָה בּוֹ' (שם, כד). וכמו כן הצדיקים אשר לא יטעימו נפשם מבחינת הרע לא יתליעו [=כלומר: גופם לא יעלה רימה גם בעת היותם בקבר, לאחר מותם; אגב כך, אציין כאן רק לשם הקוריוז: במוסף "שבת" של העיתון ״מקור ראשון״ (מתאריך 8 בדצמבר 2011), שיוחד לדמותו של רבי אברהם מתתיהו פרידמן, האדמו"ר משטפנשט, שנפטר ונקבר בעיר זו שברומניה בכ"א בתמוז תרצ"ג (15 ביולי 1933), ובשנת תשכ"ט (1969), הועבר קברו מרומניה לבית העלמין נחלת יצחק שבגבעתיים, נמסר: "כשפתחו את הארון בבית הטהרה (שבנחלת יצחק) כדי לקבור את האדמו"ר, נרעשו הנוכחים לנוכח העובדה שלא שלטה בו הרימה וגופו הטהור נותר שלם"].

לעומת זאת, עלינו לזכור שמקור דימוי התולעת (בדיוק כמו כל דימוי אחר) בטקסטים הספרותיים הוא בדרך כלל לא תיאור מציאותי, אלא נובע מאופן המחשבה האסוציאטיבי של האדם – ומשום כך, בדיוק על אותו רצף אסוציאטיבי, התולעת יכולה לשמש במקורותינו גם באופן מהופך, **כסמל חיובי**. כפי שהיא יכולה לסמל את העונש האירוני על היהירות (דהיינו **שהזעיר-ביותר דווקא הוא זה שמכלה את הענק המנופח** בחודרו אל **תוכו-פנימה**) – היא יכולה גם באותה מידה לסמל את **האדם העניו**, זה שהזדרז ללמוד את לֶקח ה"תולעת" **והפנימו**, ועתה זה עומד בבהירות מול עיניו והוא מחשיב עצמו בענווה כמי ש"אינו יותר מן התולעת".

כך לכאורה מעיד על תפישתו העצמית המשורר בתהלים (כב, ז): "וְאָנֹכִי תוֹלַעַת וְלֹא אִישׁ". אף כי יהיה עלינו להודות, שאם ניצמד לפשוטו של המקרא, הרי פסוק זה אינו עדות על גדולת נפש המשורר-העניו, אלא דווקא ביטוי הפוך לכך, למלנכוליות האוחזת את מי שגאוותו הושפלה; ביטוי

של עצב ומרמור, של מי שנדחה על ידי החברה שסביבו. כך מסביר מאיר מלול ב״עולם התנ״ך״, את השימוש בסמל התולעת כאן כביטוי למצבו הנפשי של המשורר:

> השימוש [=כאן, בפסוק זה] בדימוי לתולעת, יצור נמוך, השורץ בקרקע, ממחיש את מידת הרגשת הנחיתות הממלאת את המתפלל [...] כתולעת הנתונה למרמס כן פגיעותו של המתפלל ביחס לסביבתו.

ומכל מקום, **למרות** שכך הוא פשוטו של הכתוב, העדיפה ספרות חז"ל לקרוא את הנאמר שם בדרך הדרשנית שלה, ולזהות בדברי המשורר בתהלים בפסוק זה ביטוי לעוצמתו הרוחנית הגדולה של האיש העניו, מי שיכול להנמיך את גאוותו.

כך לדוגמא, מתפרש הפסוק בתלמוד הבבלי (חולין פט ע"א), בתוך דברי האל לאלו מבחיריו, אשר להם הוא מועיד גדוּלה – שלמרות גדוּלה זו שהוענקה להם הללו השכילו שלא לנצלה למען ירום לבבם מאחיהם, אלא מיעטו את עצמם. כך אומר להם אפוא האל בדברי השבח שלו על ענוותנותם, לפי הקריאה המדרשית:

> [...] אפילו בשעה שאני משפיע לכם גדוּלָה אתם ממעטין עצמכם לְפָנַי. נתתי גדולה לאברהם – אמר לְפָנַי ('[וַיַּעַן אַבְרָהָם וַיֹּאמַר, הִנֵּה נָא הוֹאַלְתִּי לְדַבֵּר אֶל אֲדֹנָי] וְאָנֹכִי עָפָר וָאֵפֶר' (בראשית יח, כז); למשה ואהרן [=נתתי גדולה] אמר [=משה] 'וְנַחְנוּ מָה [כִּי תַלִּינוּ עָלֵינוּ'] (שמות טז, ז). לדוד [=שנתפס כמשורר תהלים, נתתי גדולה], **אמר 'וְאָנֹכִי תוֹלַעַת וְלֹא אִישׁ'** (תהלים כב, ז).

יש להניח לדעתי שברקע של מדרש זה ניצב הפסוק הידוע בישעיהו (מא, יד), המדמה את עם ישראל לתולעת חלשה, שהאל מושיע אותה מצרתה:

> אַל תִּירְאִי תּוֹלַעַת יַעֲקֹב [=עם ישראל, המדומה כאן לתולעת חלשה, שהאל מבטיח לבוא לעזרתה] מְתֵי [=אנשי] יִשְׂרָאֵל, אֲנִי עֲזַרְתִּיךְ [=אולי הכוונה: כפי שעזרתיך בעבר, או שהכוונה היא ללשון עתיד] נְאֻם ה', וְגֹאֲלֵךְ קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל.

מכאן נולד באופן אסוציאטיבי שימוש אחר בסמל התולעת, וגם הוא עוסק בשאלות החולשה מול הכוח. הואיל ועם ישראל מתואר כאן כתולעת חלשה, הדימוי המדרשי הבא, הופך את "תולעת יעקב" דווקא ליצור עוצמתי. למעשה **התולעת הופכת דרך מדרש זה מהיצור החלש ביותר עלי-אדמות ליצור העוצמתי ביותר** – וזאת באמצעות היפוך פשוט: המדרש, המתבונן בתולעת ומוצא כמובן, שאיננה מצוידת בציפורניים טורפות ולא בשיניים נושכות ואף לא בקרניים נוגחות או בארס המוזרק מפיה אל גוף הטרף, והוא מסיק ש"אין כוחה אלא בפיה",

כלומר: היא מסוגלת לעשות את המעט שניתן לה לעשות כדי לשרוד אך ורק בנגיסות של פיה במאכלה; ומתוך כך מגיע המדרש להשוואה הבאה:

'וְאָנֹכִי תוֹלַעַת וְלֹא אִישׁ' (תהלים כב, ז) – מה התולעת הזו אין לה [=כוח] אלא פיה, **כך ישראל אין להם אלא תפלת הפה** [בניסוח אחר: "תולעת זו שאין לה גבורה אלא בפיה"] מה תולעת מתעקרת [=עוקרת] את האילן בפיה [=בסופו של דבר תולעים מסוגלות ב"עבודת צוות" להפיל אף אילן גדול כשהן חודרות לתוכו], כך ישראל מתעקרין [=עוקרים] בפיהם ובתפלתם גזירות רעות שמחשבין עליהם אומות העולם. הדא הוא דכתיב [=זהו שכתוב] 'אַל תִּירְאִי תּוֹלַעַת יַעֲקֹב' (ישעיה מא, יד) (מדרש תהלים כב, כ, עמ' 191).

במסורת הנוצרית מתבלטת דמותו של **פרנציסקוס הקדוש** [D7%A7%D7%95%D7%A1_%D7%9E%D7%90%D7%A1%D7%99%D7%96%D7%99] כמי שפסוק זה בתהלים ('וְאָנֹכִי תוֹלַעַת וְלֹא אִישׁ') עשה עליו רושם גדול. כמו הסגפנים שקדמו לו בנצרות, גם פרנציסקוס ראה את הטבע כשיקוף של מהויות אלוהיות נשגבות. לפי המסופר עליו הייתה לו, לפרנציסקוס, חיבה מיוחדת לתולעים, משום שרבים מהנוצרים האמינו שאת הפסוק הזה (כמו שאר הפסוקים הבאים אחריו בפרק כב בתהלים) אמר ישוע עצמו, ודוד המלך, לפי תפישתם, רק חזה זאת מראש. מסיבה זאת, כך מסופר עליו, כפי שמדווח תומאס ספליין מחבר הערך על הקתוליות ב- The Encyclopedia of Religion and Nature – היה נזהר שלא לדרוך על תולעים שנמצאו בדרכו; וכשהיה מזהה בצד הדרך תולעת היה נוטלה ומניחה הרחק משם, כדי שלא ידרכו עליה עוברים ושבים. פרנציסקוס נהג לומר שהוא רואה את דמותו של ישוע בתולעת רפת-הכוח הזאת.

נשוב עתה למסורת המדרשית שלנו כדי לבדוק שימוש נוסף, אולי מובן-מאליו, הנולד במשך הזמן, מתוך אותה רשת אסוציאטיבית של דימויי התולעת. דימוי זה מציין הקטנה "כמידת התולעת" של דברים באופן כללי, של הפחתת עוצמתם הנראית-לעין. במקרה המובא במדרש הבא, הקטנה זו היא של ממדיה של החרדה האוחזת באדם.

התולעת, כאמור, אינה בסופו של דבר, כשהיא מצויה "בחוץ", והיא גלויה ונראית לעין (כאשר אינה "אוכלת את האדם מבפנים"), אלא יצור שניתן למועכו כשהוא זוחל על הקרקע בפסיעת רגל אחת – ומכאן, כפי שהוסבר לעיל, גם האירוניה החריפה שבשימוש בדימוי התולעת, שהרי דווקא יצור חלש זה נשלח משמים כדי להעניש את היהיר ולמוטטו מתוכו, מפנימיותו הנרקבת; ואולם, כסמל ההקטנה מתפקדת אפוא התולעת במדרש הבא בכדי לומר לאדם: "מה שנראה עתה כאיום איננו אלא 'תולעת קטנה' של הדמיון הפורה שלך – ותו לא":

> [=על הפסוק] "מִי אַתְּ וַתִּירְאִי" [מֵאֱנוֹשׁ יָמוּת וּמִבֶּן אָדָם חָצִיר יִנָּתֵן. ישעיהו נא, יב – על כך דרשון] מֵאֱנוֹשׁ [=אשר בסופו] ימות, [=ממנו] את מתייראה [=אתה ירֵא]? אמר רבי יהודה ברבי שמעון: [=משל] למי שהיה רואה תולעת והיה מתיירא ממנו [=ממנה; והמדרש מסביר מיד איזו תולעת רואה היה האיש: שהיה] רואה בגחלת [=כלומר שהתולעת שראה הייתה גחלילית, ובארמית] נקראת 'גומרת לילו'. אמרו לו מזו אתה מתייראה? [=הרי] בלילה היא [=נראית] גחלת ויוקדת, [=אך] יבא הבֹּקר ואתה רואה שאינה אלא תולעת. כך אמר להם [=לישראל] הקדוש ברוך הוא: מאנוש אתם מתייראים? תולעה הוא. [שנאמר] 'אַף כִּי אֱנוֹשׁ רִמָּה וּבֶן אָדָם תּוֹלֵעָה' (איוב כה, ו) [...], אמרו לפניו רבש"ע [=ריבונו של עולם] והרי שיעבודם של מלכיות קשה (היה) [הוא]. אמר להם מפני שהעולם הזה לילה (היה) [הוא] ושולטים בו [=כוחות מאיימים; אך האמת תתגלה לבסוף ותצא לאור] יבא [=יָבוֹא] בוקר ואתם רואים אותם שאינם אלא תולעה (**פסיקתא רבתי** [%A1%D7%99%D7%A7%D7%AA%D7%90_%D7%A8%D7%91%D7%AA%D7%99] , פרשה לג, דף נא ע"ב).

ד.

הרחבת המשמעויות של דימוי התולעת נובעת, כאמור, מ"ניצול" כל אפשרות מטונימית שיכולה התולעת לספק לדמיון האנושי. במקורות שלנו אמנם לא ניתן כמדומני למצוא עוד שתי אחיזות מטונימיות שניתן היה לדמיון האסוציאטיבי האנושי "לנצל"; אך המעיֵן בדימוי התולעת מחוץ לגבולות המסורת שלנו לא יופתע למצוא זאת: א. התולעת היא יצור שהתקדמותו היא איטית עד מאוד (לפחות מנקודת המבט של העין האנושית). ב. יש באופן ההתקדמות של התולעת אלמנט שמזכיר התמתחות פאלית.

את התכונה הראשונה, האיטיות של התקדמות התולעת, תופס ברוב התרבויות כנראה בעל חיים אחר, ה"צב", אך התולעת מייצגת גוון שונה מעט מזה: את הסבלנות הנחישות והחריצות להתקדם (גם אם ההתקדמות איטית והיא רצופת מכשולים), למרות הנפילות הצפויות בדרך אל המטרה המיוחלת. כך נמצא למשל באגדה אתיופית קדומה (מתוך ספרו של תאודור רייק **השופר: מחקר פסיכואנליטי של הריטואל היהודי** [https://www.text.org.il/index.php?book=0510091] , בתרגום יואב ספיר):

> [...] לבני חבש יש סאגה [...]: הם מייחסים את ההמצאה של המוזיקה לירד הקדוש [=ירד במקרא הוא אביו של חנוך], שחי בזמנו של הנגוס (*Negus*, מלך) כלב (*Kaleb*). האיש האדוק הזה ראה פעם כיצד תולעת מתאמצת לזחול לשווא עד לצמרתו של עץ; שבע פעמים נפלה התולעת ארצה אף שהייתה כבר קרובה למטרתה. או-אז תפס הקדוש שבדרך זו הוצג

> לו כיצד הוא עצמו שאף לשווא במשך שבע שנים ללמוד מדע ואמנות בבית הספר. הוא אכל את התולעת, ובעקבות זאת זכה בהארה וקיבל פתאום באמצעות התגלות אלוהית, את היכולת לקרוא, לכתוב ולהבין את מהותה של המוזיקה כולה".

אפשר שאגדה זו מתקשרת לדימוי החוזר תכופות בחלומות ילדים, לפי מה שמלמדנו ז'אן פיאז'ה. בחלומות הללו התולעת מייצגת דווקא לידה ויצירה. פיאז'ה **כותב** [https://www.kibutz-poalim.co.il/page_53369] (כאן בתרגום אליהו פורת) ש"דימוי התולעת מופיע תכופות בסמלי החלום בקשר ל[=לידה של] תינוקות [...]". והוא מביא כלשונה שיחה העוסקת בכך עם ילד בשם וֹוּ, על בריאת [הארץ של] שווייץ:

> היו בועות במים, ובהן היתה תולעת קטנה. אחרי כן היא גדלה, יצאה מן המים, אכלה והוציאה זרועות, שיניים, רגליים וראש והפכה לתינוק. [=על דבריו אלו נשאל וֹוּ] מהיכן באו בועות אלה? – [=וֹוּ ענה] מן המים. התולעת יצאה מן המים ואז נתפקעו הבועות, והתולעת יצאה (פיאז'ה, עמ' 308).

ופיאז'ה מעיר על כך:

> אם אנו מודים בעקרון [ה]סמליות של המחשבה התת הכרתית, אף אם נצמצם הנחה זו למינימום, יכול המיתוס של וֹוּ לְהֵחשב כגלגול סמלי של רעיון הלידה. במלים אחרות, המים באים במקום השתן, שתכופות מאמינים הילדים, כי בו נולדים התינוקות (ואנו ראינו מה רב מספר הילדים, המייחסים לאגמים ולאוקיינוסים פעילות אנושית בכיוון זה) בועות המיים [המים] ייצגו ביצה, **והתולעת – תינוק היוצא מן הגוף** (ההדגשה שלי).

את הדוגמה לדימוי השני, של התולעת המתמתחת כמו פין וחותרת-חודרת בתנועתה קדימה, כדימוי פאלי, מספק לנו המרחב האינדיאני הילידי של דרום אמריקה. האנתרופולוג קלוד לוי-שטראוס, מנתח, במאמרו הידוע ״יעילותם של המסלים״ טקס שנקרא במקור מו-איגלא, טקס שאמאני של שבט הקונא. שבט הקונא, Kuna (או הגונה, Guna), הוא שבט ילידי, החי כיום בשטחי פנמה וקולומביה, שלוי-שטראוס ניסה להציג במאמרו את הטקס השאמאני המתנהל בו בעת הלידה (במקרים שבהם הלידה נתקלת בקשיים) כטקס בעל איכות פסיכולוגית-טיפולית. במהלך הטקס, לפי לוי-שטראוס, השאמאן מתאר ליולדת, השוכבת על ערסל, את הכניסה של הנלגן. נלגן הוא רבים של "ניגה" בשפת הקונא, שפירושו: "רוח של חִיוּת וכושר התנגדות; הנלגן הם אם כן רוחות, שהמטרה של השאמאן היא לגייס אותם לשירות האדם לתוך רחמה של היולדת. כדי לחדור לשם מתחזים הנלגן לאיבר המין הזכרי הזקוף, ונעים כמותו (מתמתחים שוב ושוב וכך הם נעים קדימה, דרך הווגינה פנימה וכחלק מהעידוד של הכניסה שלהם פנימה מכריז

השאמאן: "הנלגן צועדים זקופים בראש הערסל, הם נעים כלפי מעלה כמו נוסופנה". ובהערה שם מסביר לוי-שטראוס: "נוסופנה נובע מנוסו, כלומר תולעת, והוא כינוי מקובל לאיבר הזכרי".

אולי הנאמר לעיל אף יכול להסביר עובדה תמוהה בעיני החוקרים המודרניים בקשר לדימוי התולעת בתרבות המצרית הקדומה, שבה מוצאים אנו את התולעת כמייצגת את פקודת-האל ואת האינטליגנציה שלו. המומחה הבריטי לתרבות המצרית העתיקה, רוברט רנדל קלרק, כבר העיר על כך בספרו Myth and Symbol in Ancient Egypt בהרמת גבה: "השימוש עבור פקודה [של האל] והאינטליגנציה [שלו, בכינוי] 'תולעים' יוצר אצלנו, המודרניים, תחושה של שימוש סימלי בלתי נאות. מה שאכן מחזק טענה אחרונה זו שלי, הוא שבטקסטים המצריים הללו יש קרבה רבה בין התולעת לנחש; ואפשר אם כן שהדבר מסביר את מוטיב ההתקדמות הפאלית, שלה יש מקום מכובד יותר מאשר דמות התולעת רפת-הכוח עצמה״.

והנה, ממקום אחר לגמרי אפשר לשאוב תיאור מרתק של דרך ההתקדמות הפאלית הזאת. כמדומני שמספק לנו זאת הוא הפסיכואנליטיקן וילהלם רייך, שסבור היה (בין אם נקבל את גישתו ה"רפואית" שנדחתה על ידי הממסד הרפואי והאקדמיה גם יחד, ובין אם נראה בה דמיון מפותח של רייך. מנקודת הראות של חקירתנו האפשרות השנייה אף מסקרנת יותר!) כי המתח המיני, כאשר איננו מוצא דרך להתפרק, מצטבר בגוף האדם כמעין שלפוחית מלאה, המתמקדת בתוך שרירי הגוף כפי שתולעת מתקדמת דרכה (דוגמא זאת מובאת על ידי רייך עצמו), באמצעות תנועות של התכווצות והשתחררות לזינוק-קדימה שוב ושוב.

ומעניין, שבלא להתייחס לכל הנאמר לעיל, מזהה קרל גוסטב יונג במיתוס מצרי קדום את התולעת כמייצגת את הליבידו – אם כי יש לזכור שאצל יונג ה"ליבידו" איננו אך ורק אנרגיה מינית כפי שמניח זיגמונד פרויד, אלא אנרגיית החיים בכללה. ומכל מקום, בקרבה כלשהי לכל הנאמר לעיל ביחס לתולעת כסמל פאלי, ובצירוף מה שנאמר לעיל על התולעת עצמה כדימוי שלילי, נוכל להבין טוב יותר את דברי יונג, המזהה את הופעת ה"תולעת" בנפש האדם כייצוגו של הליבידו שלא תועַל לערוץ הנכון – ואזי, כפי שהוא מסביר, הליבידו לא רק שלא יעניק יצירה מחודשת וחיוניות רעננה אלא אף יהפוך אותה לאנרגיה הרסנית.

במזרח הרחוק נמצא את התולעת מתפקדת באופן סמלי לא רחוק כל כך מההסבר שמעניק לה יונג, אלא שבתרבות הסינית סמל זה מוצג בדרך דיאלקטית. בתרבות זו משמשת התולעת גם, אכן, ככוח הרסני, אלא שיש לה גם צד אחר: הואיל ולפי תפישות עתיקות, העולם נברא להיות כפי שהוא נוכח מולנו כיום באמצעות פירוק קדום שאירע בראשית הבריאה של ענק אימתני. תפישה מיתית זו, יש לציין, איננה מיוחדת למיתולוגיה הסינית. במיתוסים עתיקים רבים נברא העולם הקיים מגופו של ענק קדום, שהאל הרגו וביתרו ולאחר מכן ברא את העולם מחלקיו. ומכל מקום,

את הפירוק הזה, שנראה כאילו הוא מחריב את העולם, אולם היה למעשה הגורם שיצר ובנה את כל אשר ניצב לפנינו עם בריאתו – על כך, על פירוק זה, אחראית במיתולוגיה הסינית, התולעת.

והנה, במפתיע, אף מבלי להדגיש כל קשר ישיר לנקודת המבט הסינית, משחזרים לאחרונה אנשי תנועת "המוות הירוק" (Green Death Movement), כלומר אלו הבוחרים ב"קבורה ירוקה", תפישה עתיקה זו, ובוחרים בתולעת – כמי ש"תעשה את המלאכה" – ותפרק את גופם, השב לאחר מותו אל "אמא אדמה", ליסודות המצויים בטבע (הם תובעים למחזר את גופם לאחר המוות בקבורה פשוטה באדמה – ללא כל ארון קבורה חוצץ, ובוודאי שלא על ידי חניטה בחומרים כימיים גורמי-הרס אקולוגי – כביטוי של התמסרות לכוחות האדמה, המים והתולעים הרוחשות שם). בהתרחקות מקבורה פשוטה זו, שכוללת השבת הגופה לאדמה בטבע כמות-שהיא (או לכל היותר בקרטון נייר מתכלה), מזהים אנשי הקבורה הירוקה ניכור בעייתי של האדם המודרני משאר יצירי הטבע. ומכל מקום, אלו הבוחרים קבורה ירוקה מעין זו טוענים, שבעיניהם החזרה לטבע במוות חשובה לא פחות מהחזרה לטבע בחיים – והם מדברים במפורש על חיבור אל התהליכים של ריקבון ולידה-מחדש.

והואיל ובמסה זו אני מרשה לעצמי לזנק מנקודה אחת לשנייה באופן בלתי-דיאכרוני בעליל, ארשה עתה לעצמי גם לשוב ב"סלטה לאחור" אל הזמן והמקום של ראשוני הישראלים; אלו הנוודים אשר הגיעו כפי הנראה מעבר הירדן המזרחי כדי להתיישב בארץ בכפרירים קטנים באזור ההר. מתברר, כפי שטוען הארכיאולוג אבי פאוסט (במאמרו שהתפרסם בשנת 2004 בכתב העת Israel Exploration Journal) שהללו קברו את מתיהם (לטענת פאוסט: מתוך אידיאולוגיה שוויונית!) ב"קבורה ירוקה" לחלוטין, עד כדי כך, שנדמה, כי לו היו אנשי תנועת "המוות הירוק" שומעים על כך, היו בוודאי מאמצים להם את ראשוני הישראלים הללו כדוגמת מופת קדמונית לדרכם כיום!

ה.

את עיוני הקצר בדימוי התולעת אחתום עתה בהיפוך אירוני נוסף (שגם הוא, כקודמיו, נע על הציר שבין כוח לחולשה ובין שבח לגנאי), וגם כאן אעז לאסוף שני שימושים שונים בדימוי האדם לתולעת – הקְרֵבים זה אל זה באופן מוזר על פני השטח של מסה זו מארבע כנפות הארץ:

ראשונה אעיר, שלנוכח השימושים החיוביים האחרונים שהוצגו לעיל לדימוי התולעת, אפשר להבין מדוע רבנים שונים נהגו להוסיף לפני ציון שמם את דימוי התולעת, הנשמע בשפתם כמעט כתואר של שבח ומעלה! – כך נהג למשל, הרב משה מטרצ'ינה (1555-1623, מוצא משפחתו מהעיר Terracina בחופה המערבי של איטליה) לחתום את שמו בסוף תשובותיו: הצעיר תו"א

[=תולעת ולא איש] משה וכו'. היו שצירפו את התולעת לשמם בדרך שונה עם הכינוי "תולעת יעקב". ראו למשל רבי יעקב פייתוסי (נשלח מירושלים לארץ מולדתו תוניס, ונפטר שם בשליחותו ב-1812) בחתימתו להקדמתו לספרו "ברית יעקב" (ליוורנו 1800). והגדיל מכולם לעשות במאמצים להנמכת עצמו (שכאמור, נראים לנו בסופו של דבר באופן פרדוקסלי כסוג של שבח!) רבי יהודה נג'אר (מחכמי טוניס, שנפטר ב-1830), בחתימת שמו בסוף הקדמתו לספרו "למודי ה'" (למברג 1881), הכותב: "תולעת ולא איש, חרפת אדם [...] לא תואר לו ולא הדר, והוא הצעיר יהודה נגאר" (תודה **לפרופ' יעקב שפיגל** [http://www.herzog.ac.il/vtc/tvunot/mega20_tguva_shpigel.pdf] שהעירני על כך).

ובאחרונה: אולי בהשפעת הפסוק מתהלים (כב, ז): "וְאָנֹכִי תוֹלַעַת וְלֹא אִישׁ" (והפעם, כמובן, כשהוא מובן לגמרי כפשוטו) שהובא לעיל, ואולי בהשפעת "הגלגול" של קפקא (ואולי בשילוב כלשהו של שניהם) – מוצאים אנו גם ביצירות הרוק המודרני גלגול חדש של התולעת, כביטוי לתחושת הנחיתות של האני, החש כתולעת, מול האחר, המושלם כמלאך (ואעיר בקצרה, שלהשוואה זו, בין האדם, הירוד מהתולעת והמלאך, יש בסיס מוצק בתרבות האירופאית מכמה מקורות; אחת הידועות היא זו הקשורה למות הורדוס היהיר – שם דווקא מלאך הוא המכהו בתולעים. ראו מעשי השליחים (יב, כג): "וַיַּכֵּהוּ מַלְאַךְ ה' פִּתְאֹם [...] וַיֹּאכְלֻהוּ תוֹלָעִים וַיָּמֹת"), ואף והפעם בהקשר המגדרי.

אחד השירים היפים והידועים ביותר של בלדות הרוק המודרני, המציב זאת כדימוי בסיסי במרכז הוא **השיר** [https://www.youtube.com/watch?v=XFkzRNyygfk] **Creep** , שאותו שר ברגש רב סולן להקת "רדיוהד" הבריטית, טום יורק. המשורר אומר:

> "כשהיית כאן/ לא יכולתי לשאת עיני אלייך/מראֵך כמלאך/מול עורך הצח אני מוריד דמעה/ את מרחפת כנוצה".

כשהמשורר חוזר ומעיד על כך שמול יופייה המושלם של אהובתו הוא, כגבר אין-אונים, החש שהוא פשוט תוֹלַעַת [ולא איש]: "I'm a creep, I am a weirdo".

לקריאה נוספת:

אליאדה = מירצ'ה אליאדה, המיתוס של השיבה הנצחית, תרגום יותם ראובני, כרמל, ירושלים 2000.

אריה כשר ואליעזר ויצטום, הורדוס: מלך רודף ורדוף, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2007.

בן-נתן = איתן בן-נתן, אוצר הציטטות, מן ההגות והספרות העולמית לדורותיה ומן המקורות העבריים העתיקים והחדשים, מאגנס, ירושלים תשס"ח.

מדרש תהלים = מדרש תהלים, מהדורת שלמה בובר, ווילנה תרנ"א.

חואן אדוארו סירלוט, מילון הסמלים, תרגום יורם מלצר, דביר, אור יהודה 2013.

יעל רנן, אלות וגיבורים: מיתוסים על גבולות הכוח, עם עובד, תל אביב 2011.

קרל גוסטב יונג, הפסיכולוגיה של הלא-מודע, תרגום חיים איזק, דביר, תל אביב 1973.

.Michael Taussig, The Nervous System, Routledge, London 1992

.Carl G. Jung, Symbols of Transformation: An Analysis of The Prelude to A Case of Schizophrenia (New York: Pantheon Books, 1956; Bollingen series)

.Jean Chevalier and Alain Gheerbrant, A Dictionary of Symbols (trans. John Buchanan-Brown), Penguin Books, London 1996

אדמיאל קוסמן הוא משורר ופרופסור מן המנין למדעי היהדות באוניברסיטה של פוטסדם, והוא משמש גם כמנהל האקדמי של סמינר לרבנים ליברליים בברלין. פרסם עד כה חמישה ספרי מחקר בתחומים המשיקים של ספרות האגדה, ההלכה, תיאולוגיה יהודית ומגדר כמו גם תשעה ספרי שירה, ובצידם מאמרים רבים בכתבי עת ובעיתונות.

תמונה ראשית: האם אנוכי תולעת? תצלום: דן-כריסטיאן פדורט, unsplash.com

Photo by **Dan-Cristian Pădureț** [https://unsplash.com/@dancristianp?utm_source=unsplash&utm_medium=referral&utm_content=creditCopyText] on **Unsplash** [https://unsplash.com/s/photos/worm?utm_source=unsplash&utm_medium=referral&utm_content=creditCopyText]

מאמר זה התפרסם באלכסון ביום ראשון 6 במרץ 2022 על־ידי אדמיאל קוסמן.

